

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?

J.H. van der Werff, H. Thoen & R.M. van Dierendonck

Amforen zijn een- en twee-orige aardewerken containers, bestemd als verpakkingsmateriaal voor het transport van gietbare stoffen (doorgaans olijfolie, wijn en vissaus).^{*} De oorsprong gaat terug tot het faraonische Egypte. Via de Feniciërs, Etrusken en Grieken raakten de amforen in het Romeinse Rijk ingeburgerd, en het is de Romeinse amforentraditie (met name de West-Romeinse) die vanaf het begin van onze jaartelling sporen in het bodemarchief van de Lage Landen heeft achtergelaten. De laatste decennia heeft het inzicht ingang gevonden dat amfoorvondsten de neerslag zijn van specifieke goederenstromen over lange afstand. En wel een afstand die onze streken verbond met het Middellandse-Zeegebied, vooral met Zuid-Spanje en Zuid-Frankrijk. Dat inzicht brengt een nieuw onderzoeksterrein binnen de horizon: bestond er tegelijkertijd een aan amforen gebonden goederenstroom over korte afstand, met (inter)regionale reikwijdte?

Die vraag is voor de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk niet geheel nieuw. In de jaren '70 werd in Brockley Hill (*Verulamium*) een productiecentrum van amforen Dressel 2-4 ontdekt.¹ Dat dwong tot de erkenning dat een of andere gegiste drank binnen de grenzen van *Britannia* vervoerswaarde bezat. Meer onlangs is gebleken dat ook in de omgeving van Augst en op een nog niet bekende plaats in *Germania Superior* amforen werden gemaakt.² Kennelijk dienden ze voor het vervoer (in het eerste geval van wijn) over afstanden van minder dan 100 km. In Brockley Hill, Augst en *Germania Superior* gaat het om kleine producties. Dat ze de onderzoekers zijn opgevallen danken ze niet aan hun

* De hier gepresenteerde tekst is een Nederlandse bewerking met aanvullingen van een Engelstalige lezing, gegeven in York in september 1996 en onlangs verschenen in de *Rei Cretariae Romanae Fautororum Acta* 35 (1997), Abingdon, p. 63-71.

De auteurs willen de volgende personen bedanken voor hun hulp en informatie: J. Bastiaens (Universiteit Gent), O. Brinkkemper (ROB, Amersfoort), M. Brouwer (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden), W. De Clercq en J. Deschietter (Provincie Oost-Vlaanderen), H. Kars (Vrije Universiteit Amsterdam), J.-L. Meulemeester (Oudenburg), P. Monsieur (Sint-Lievens-Houtem), E. Thoen (Universiteit Gent), J.R.A.M. Thijssen (Sectie Archeologie, Gemeente Nijmegen), A. Vanderhoeven (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Asse-Zellik), R. Van Hove (Archeologische Dienst Waasland, Sint-Niklaas). De tekeningen werden drukklaar gemaakt door J. Hulst en H. de Kort (ROB, Amersfoort).

¹ CASTLE S., 1978; SYMONDS R.P., 1993, p. 281-286.

² MARTIN-KILCHER S., MAGGETTIM. & GALETTIG., 1987; BAUDOUX J., 1992; SCHALLMAYER E., 1992.

talrijkheid maar aan de gelijkvormigheid aan gangbare Mediterrane amfoortypen (Dressel 2-4 en Dressel 20).

Er is intussen reden om aan te nemen dat de regionale amforen veel belangrijker waren dan deze drie voorbeelden doen vermoeden. Het bewijsmateriaal voor deze veronderstelling hoopt zich op in de oudheidkundige magazijnen. Af en toe dringt er iets van door in de publicaties. In pottenbakkerscentra van Xanten en Soller zijn scherven gevonden die door vorm en afmeting passen bij onze definitie van amforen.³ Het is niet duidelijk hoe die amforen werden gebruikt. Als opslagamfoor? Als transportamfoor? Het onderscheid is essentieel, maar de praktijk stoort zich zelden aan scherpe scheidslijnen. Wie een waterkruik nodig had, of een voorraadvat of een kruik om wijn in door te verkopen en in de buurt van een pottenbakkerij woonde, kon gemakkelijk aan een nog niet gebruikte amfoor komen. Maar als de afstand tussen de plaats waar een amfoor is gemaakt en waar ze is gevonden groter is, moet het om de inhoud zijn gegaan. Men zeult immers niet 50 km met een partij lege amforen, wel met een lading wijn verpakt in amforen. Zo reiken de amfoorscherven van Xanten en Soller problemen aan, maar geen oplossingen. En dat is symptomatisch. In het onderzoek naar Romeins aardewerk is geen materiaalgroep zo ontoegankelijk als de regionale amforen.

Er is op die regel, althans voor onze streken, één uitzondering. Dat betreft een materiaalgroep die we als "rode amforen" zullen aanduiden. Deze danken hun naam aan de opvallende oranjebruine tot rode klei (merendeels Munsell 2.5-5 YR 6/8) met grijze kern. Verse breuken zijn fijnkorrelig van structuur. Het oppervlak voelt fijnzandig aan en heeft doorgaans dezelfde kleur als de klei. Grote exemplaren hebben vaak een grijs oppervlak. Dikwijls is opzettelijk een witte sliblaag aangebracht. De rode amforen zijn onderdeel van een omvangrijke materiaalgroep, die in een studie van M. Brouwer uit 1986 is aangeduid als "blauwgrijze en rode waar".⁴ De kleurgroepen hangen blijkens bakselproeven samen met het milieu in de pottenbakkersoven: grijs met een zuurstofarm, rood met een zuurstofrijk milieu.⁵ In het vormenrepertorium van de grijsblauwe waar overheersen de voorraadpotten⁶; *dolia* en amforen maken het leeuwendeel van de rode waar uit.⁷

³ Xanten: LIESEN B., 1994, p. 42 en Taf. 8, 3-7; Soller: HAUPT D., 1984, p. 445-446 en Taf. 184.

⁴ BROUWER M., 1986. Deze aardewerkgroep beslaat meer dan 20 % van de gehele aardewerk-assembly van Valkenburg-Marktveld.

⁵ Onderzoek door J.A. Brongers (ROB, Amersfoort) is tot nu toe beperkt gebleven tot macroscopie en delen van het bakproces (mededeling M. Brouwer, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

⁶ BROUWER M., 1986, p. 82. Grijsblauwe waar: BROUWER M., 1986, p. 82-85. Het grijsblauwe aardewerk van Valkenburg-Marktveld bestaat op basis van de randfragmenten voor 54 % uit voorraadpotten van de types HOLWERDA 140-413.

⁷ Voor het vormenrepertoire in de rode waar: BROUWER M., 1986, p. 86-89. *Dolia* en amforen maken in Valkenburg-Marktveld 43 % uit van de rode waar.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Fig. 1: Vindplaatsen van Scheldevallei-amforen vermeld in de tekst. 1 Wijnaldum; 2 Valkenburg; 3 Nijmegen (Ulpia Noviomagus en Nijmegen-Hatert); 4 Waasmunster-Pontrave; 5 Tienen; 6 Tongeren; 7 Velzeke; 8 Melden.

Het verspreidingsgebied van de rode amforen beslaat het uiterste noordwesten van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*. Nijmegen, Tienen en Tongeren liggen kennelijk aan de oostelijke rand van het verspreidingsgebied (Fig. 1).⁸ Westwaarts, in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde, komen ze in ieder type nederzetting te voorschijn. De grootste vondstenconcentraties bevinden zich in de provincie Oost-Vlaanderen, in het bijzonder in de *vici* van Waasmunster-Pontrave en Velzeke alsook in Oudenaarde-Melden (Fig. 2).⁹ De enige amfoorstempels die we tot dusver van de rode amforen kennen (ARCVS FECIT, ..]DICA, IVSTVS FECIT) komen uit Oudenaarde-Melden en Velzeke.¹⁰ Dat kan geen toeval zijn.

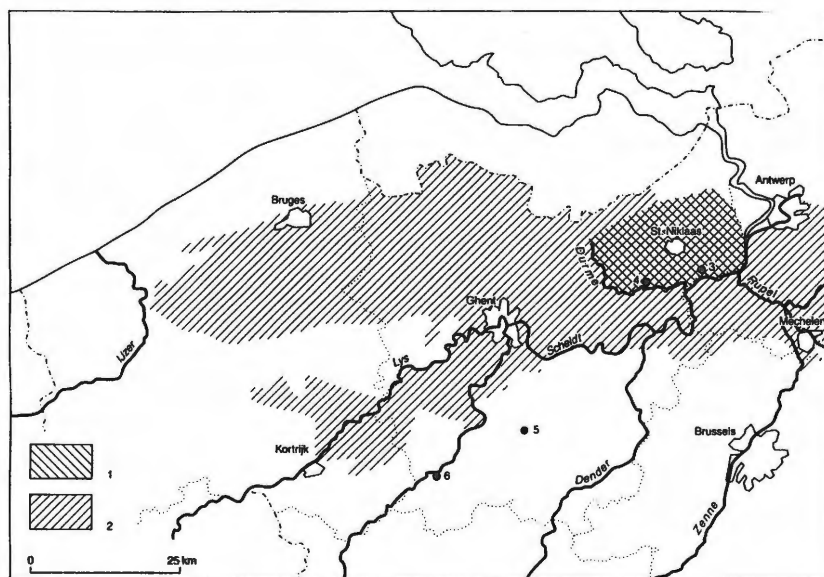

Fig. 2: Het gebied van de beneden Schelde (naar een kaart van de Archeologische Dienst Waasland (ADW)). 1 Waasland; 2 Zandig-Vlaanderen; 3 Temse; 4 Waasmunster-Pontrave; 5 Velzeke; 6 Melden.

⁸ *Ulpia Noviomagus*: mededeling J.R.A.M. Thijssen (Sectie Archeologie, Dienst Stadsontwikkeling, Nijmegen). Nijmegen-Hatert: HAALEBOS J.K., 1990, p. 174-175, nrs. 8025, 8350, Afb. 93, 2 en 94, 2. Tongeren en Tienen: mededeling A. Vanderhoeven (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Asse-Zellik). Ook ten noorden van de *limes* van *Germania Inferior* is een vindplaats bekend, nl. de terp Wijnaldum.

⁹ THOEN H., 1967, p. 62-64; ROGGE M. & BRAECKMAN K., 1995, p. 222-228.

¹⁰ ROGGE M. & BRAECKMAN K., 1995, p. 227, p. 251 en fig. 12, 101-102.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Het ligt voor de hand het productiegebied van de rode amforen te vermoeden in de omgeving van de Schelde. Al in 1967 wees H. Thoen op de samenhang tussen de Rupeliaanse klei (een tertiaire afzetting die in het Waasland en in de buurt van Boom opduikt) en de productie van roodbakkend aardewerk.¹¹ In navolging daarvan duiken in de literatuur, ter aanduiding van de blauwgrijze en rode waar steeds vaker de termen "Rupeliaans" en "Waaslands" aardewerk op.¹² Of die termen toepasselijk zijn is niet zo eenvoudig te verifiëren. De Rupeliaanse kleidepots hebben sterk te lijden gehad van de baksteenproductie in onze eeuw. Nu de Archeologische Dienst Waasland (Sint-Niklaas) zich om dit zo aangetaste bodemarchief is gaan bekommeren, gloort er weer hoop. In 1994 vond de ADW in Pontrave een atelier voor de productie van *terra nigra*; twee jaar later sneed de Dienst in de dorpskern van Temse een serie dakpanovens aan.¹³ Van ateliers voor amforen en ander gebruiks-aardewerk ontbreekt tot dusver ieder spoor. Maar ook zonder dat kan voor zeker worden aangenomen dat de rode amforen afkomstig zijn uit de Scheldevallei: onder meer het Waasland en de iets meer stroomopwaarts in de richting van Oudenaarde-Melden voorkomende kleiopduikingen langs de Schelde komen hiervoor in aanmerking. Scheldevallei-amforen dus.

In dit stadium laat de problematiek van de Scheldevallei-amforen zich het best illustreren aan de hand van het vondstenmateriaal van Valkenburg-Marktveld. Over de opgravingen van Valkenburg-Marktveld (1985-1988) kunnen we hier kort zijn. Een overzicht is te vinden in het eerste hoofdstuk van het Valkenburgboek "*Nederlandse Oudheden*" deel 15.¹⁴ Voor ons doel is het van belang in herinnering te brengen dat grondsporen en mobilia op een militaire en een civiele aanwezigheid wijzen. De militaire aanwezigheid vanaf 39/40 na Chr. tot in het begin van de 2de eeuw (in de vorm van o.a. *horrea*, een klein fortje en een wachttoren) houdt verband met het nabijgelegen *castellum* Valkenburg. De civiele component kreeg gestalte in de vroege 2de eeuw met het ontstaan van een burgerlijke nederzetting, waarvan de waarschijnlijk oudere kern onder het vliegveld Valkenburg wordt vermoed. In het westen van het opgravingsterrein werden van deze nederzetting de uitlopers aangetroffen in de vorm van erven met boerderijen, die tot in de 3de eeuw te dateren zijn.¹⁵ In het vondstenmateriaal is dan ook een militaire en een civiele component herkenbaar. Het vondstenmateriaal is voor het overgrote deel afkomstig uit een oude zijrivier van de Rijn, waarin militairen en vooral burgers hun afval hebben gedumpt.

¹¹ THOEN H., 1967, p. 62-64; 1975, p. 57 en p. 61-63.

¹² Vergelijk BROUWER M., 1986, p. 81; ALDRED J., SPREY S. & WASSINK A., 1992, p. 163; ALDRED J., 1994, p. 64-65; GROENEWOUDT B.J. & WIEMER R., 1993, p. 54, noot 18.

¹³ Pontrave: *Archeologische Dienst Waasland, jaarverslag 1994* (Sint-Niklaas 1995), p. 20. Temse: opgraving 1996.

¹⁴ HALLEWAS D.P. & VAN DIERENDONCK R.M., 1993, p. 11-46.

¹⁵ VAN DIERENDONCK R.M., 1997, p. 552.

Bij de bespreking van de Scheldevallei-amforen van Valkenburg-Marktveld moeten we enkele kanttekeningen vooropstellen. Allereerst deze: alleen randen zullen hier ter sprake komen. Handvatten en bodems (overigens zonder uitzondering behorend tot wat onze oosterburen "*Standamphoren*" zouden noemen) blijven hier buiten beeld. Voorts: de aantallen randen geven niet het totale aantal randfragmenten aan, maar het aantal amfoorindividuen. Tenslotte: tot de Scheldevallei-amforen rekenen we alleen randen met een diameter van 12 cm of meer (Fig. 3). Die grens is voor amforen in het algemeen onzinnig (een Kretenzische

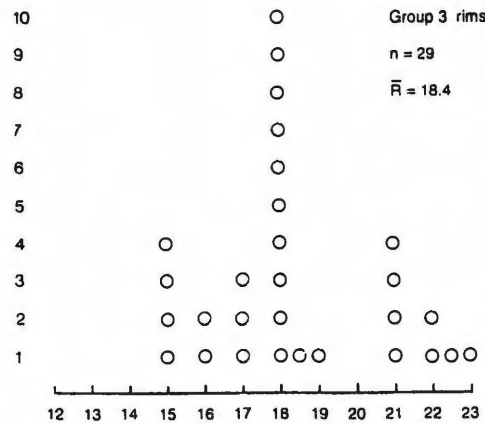
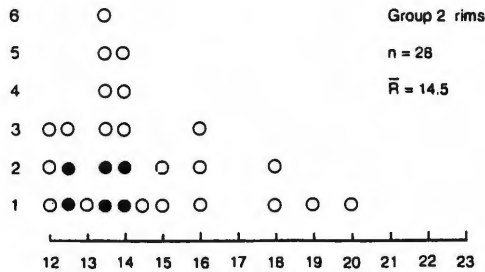
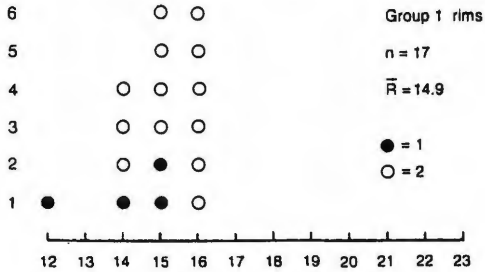

Fig. 3: Valkenburg-Markt-
veld: Randdiameters
van Scheldevallei-
amforen. 1 resten
van pek-coating; 2
geen resten van pek-
coating zichtbaar.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

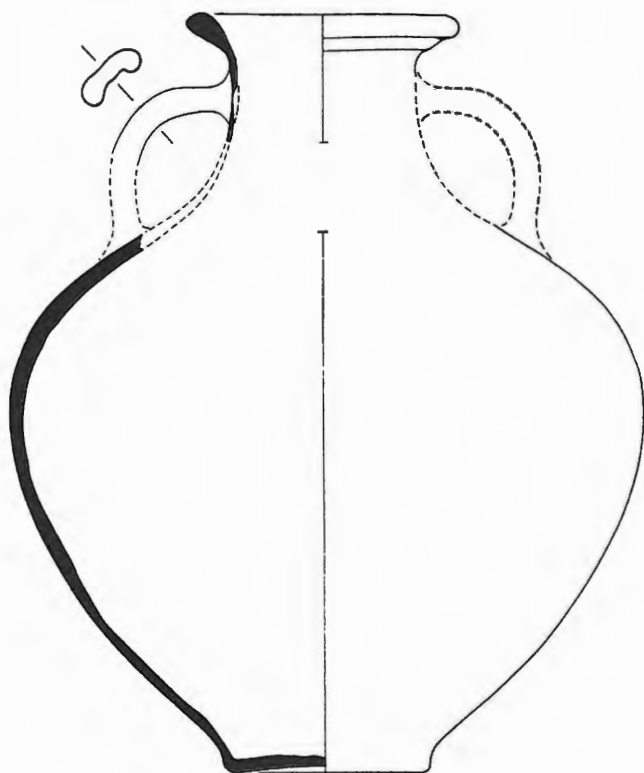

Fig. 4: Valkenburg-Marktveld: Scheldevallei-amfoor, Groep 2. Schaal 1:4.

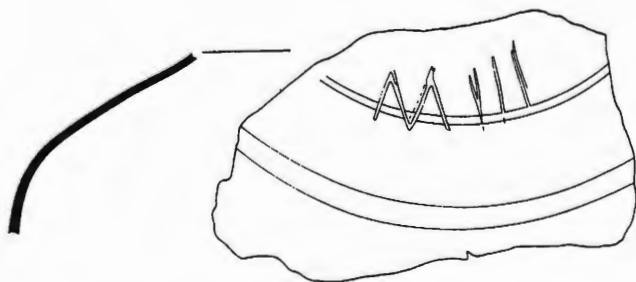

Fig. 5: Valkenburg-Marktveld: Graffito M III op een wandscherf van een Scheldevallei-amfoor. Schaal 1:4.

wijnamfoor Dressel 43 van het Marktveld heeft een diameter van 5,5 cm!), maar in ons geval bruikbaar. Diameters onder de 12 cm zijn flink wat kleiner (het gemiddelde ligt rond de 8 cm), ze zijn weinig talrijk en lijken te horen bij vaatwerk ter grootte van kruikjes. Ook als deze kleine Scheldevallei-amforen, zoals aannemelijk is, met inhoud zijn aangevoerd, vertegenwoordigen ze ten opzichte van de aanstonds uit te voeren berekeningen een "*quantité négligeable*". Dat geldt zeker niet voor de grotere, die met een diameter vanaf 12 cm. In Valkenburg-Marktveld hebben we te maken met 98 van zulke randen/individuen, bijna tweemaal zoveel als de Mediterrane amforen (Dressel 20, Pélichtet 47 en andere). En ze staan voor een aanzienlijke hoeveelheid handelswaar. Per Scheldevallei-amfoor nemen we een opslagcapaciteit aan van 17,5 liter. Dat is een enigszins willekeurige maar vermoedelijk te voorzichtige schatting. De enige amfoor die we tot dusver hebben kunnen reconstrueren (kennelijk een van de kleinste) blijkt bij een randdiameter van 13,5 cm een capaciteit van 15,3 liter te hebben (Fig. 4).¹⁶ Een secundaire graffito op de wand van een middelgroot exemplaar gewaagt van 3 *modii* = 26,262 liter (Fig. 5).¹⁷ Hoe dan ook - bij de aanname van 17,5 liter komen we tot een totale opslagcapaciteit van 1715 liter

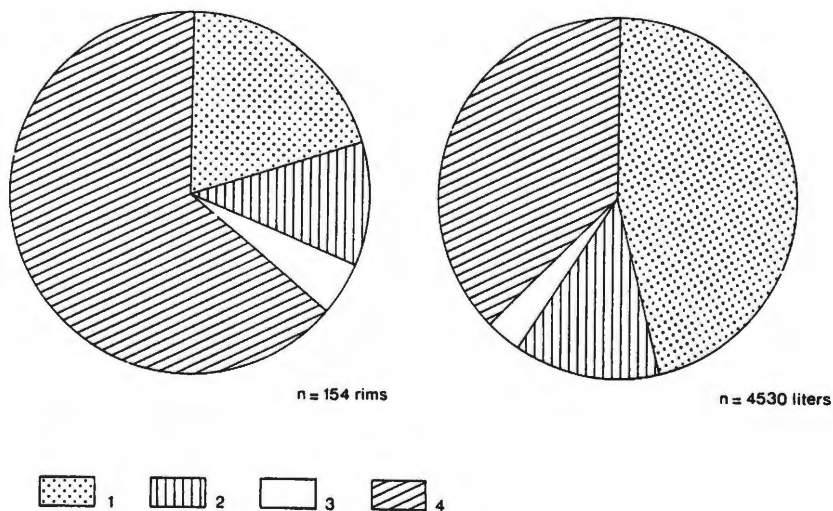

Fig. 6: Valkenburg-Marktveld: Cirkeldiagrammen van de relatieve frequenties van amforen op basis van het aantal randen (links) en hun capaciteit (rechts). 1 Dressel 20 (olijfolie); 2 Pélichtet 47 (wijn); 3 Overige Mediterrane amforen; 4 Scheldevallei-amforen.

¹⁶ Capaciteit vastgesteld door J.B.H.D. de Graaf (Amersfoort) met behulp van de πr^2 -methode met schijven van 0,5 cm dikte.

¹⁷ Mogelijk moet het zeer kleine graffito III op het handvat van type 2.22 (Fig. 8) op dezelfde wijze geïnterpreteerd worden.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

voor de Scheldevallei-amforen, iets minder dan de opslagcapaciteit van de aanwezige olijfolie-amforen van het type Dressel 20, maar bijna driemaal zoveel als die van de wijnamforen van het type Pélichet 47 afkomstig uit Zuid-Frankrijk (Fig. 6).

In morfologisch opzicht vormen de Scheldevallei-amforen - zoals alle regionale amforen - een weerbarstige materie. Worden de meeste Mediterrane amfoortypen gekenmerkt door een hoge graad van herhaalbaarheid, de makers van de Scheldevallei-amforen lijken nauwelijks standaardisatie van hun product (met name van randen en handvatten) te hebben nagestreefd. Niettemin zoekt de onderzoeker een ordenend principe - en vindt hij bijvoorbeeld deze.

Groep 1: sikkelvormige rand (Fig. 7)

De richel aan de binnenkant is in meerdere of mindere mate gearticuleerd. De nummers 1.4 en 1.5 wijken enigszins af van de voorafgaande.

Groep 1 is op het Marktveld aanwezig vanaf de late 1ste eeuw na Chr.

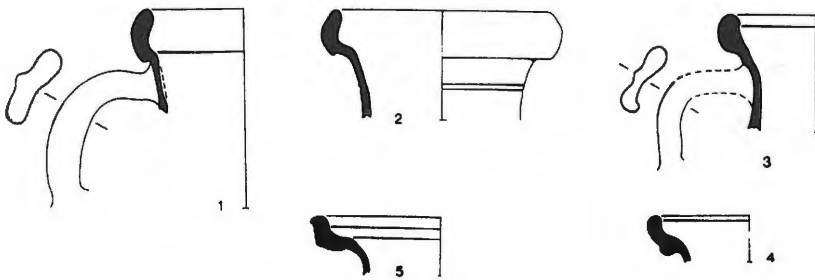

Fig. 7: Valkenburg-Marktveld: Scheldevallei-amforen, Groep 1. Schaal 1:4.

Groep 2: schuinoplopende rand, aan de binnenzijde gegroefd (Fig. 8)

Deze randen lijken weinig met elkaar te maken te hebben. Rand 2.4 herinnert aan een kruik, randen 2.51 en 2.52 zou men kunnen verwarren met randen van Dressel 20 uit de eerste helft van de 2de eeuw. De achterliggende gedachte, eerder toegepast op de "amforen van Punische traditie" in Uzita (Tunesië)¹⁸ en gesuggereerd door de onderbroken verbindingslijnen, is dat een geringe verandering in de stand van de hand van de pottenbakker leidt tot een resultaat dat eender maar anders is.

Deze groep komt vanaf het midden van de 2de eeuw voor op het Marktveld.

¹⁸ VAN DER WERFF J.H., 1977-1978, p. 198.

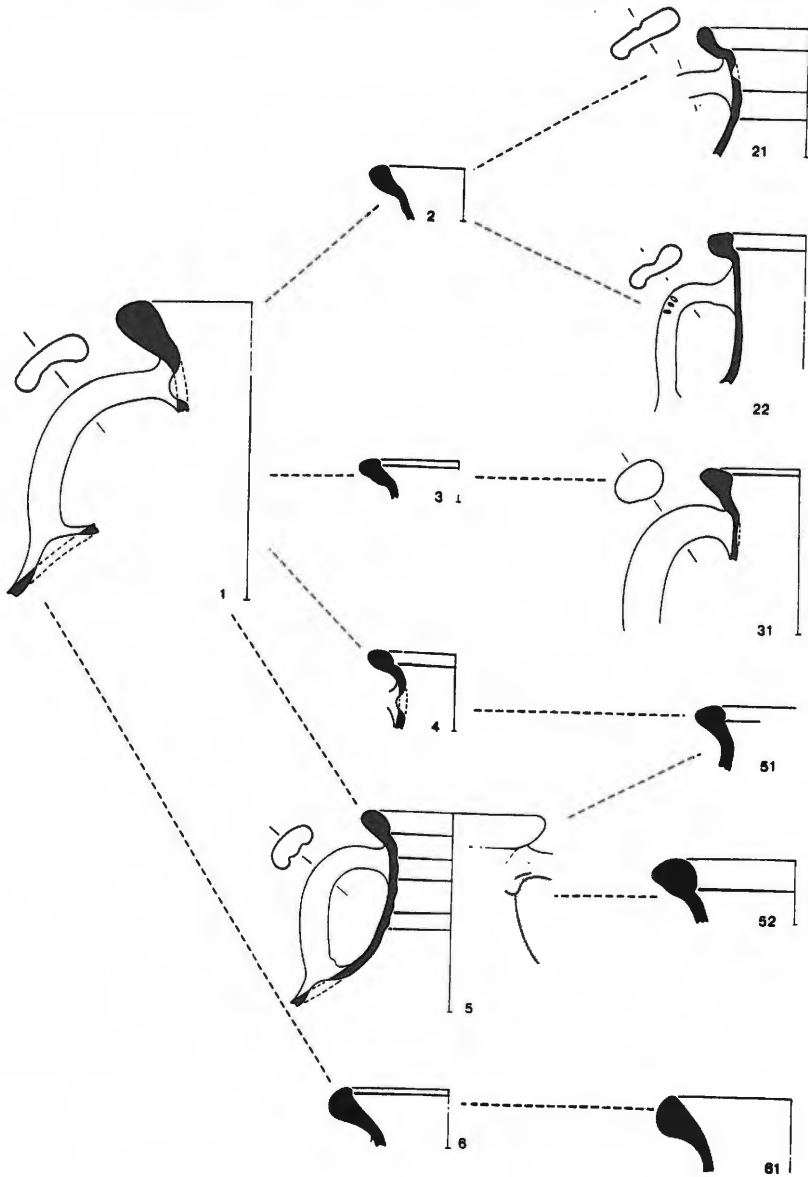

Fig. 8: Valkenburg-Marktveld: Scheldevallei-amforen, Groep 2. Schaal 1:5.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Groep 3: schuin oplopende rand met profilering aan binnen- en buitenzijde (Fig. 9)

Ook in dit geval gaat het om een ogenschijnlijk heteroog gezelschap, dat voor de pottenbakker wellicht doorging voor meer-van-hetzelfde. Randen 3.21 en 3.41 zijn de meest gangbare; nummer 3.41 heeft bovendien het voor de Scheldevallei-amforen karakteristieke accoladevormige handvat.

Wij houden de Scheldevallei-amforen, naar analogie van de Mediterrane amforen, voor verpakkingsmateriaal. De vraag is dan: verpakkingsmateriaal voor welk product? Die vraag is nog niet definitief te beantwoorden. Toch zijn er wel aanwijzingen en contra-indicaties. Om met de laatste te beginnen: de pek-coating op de binnenkant van een aantal scherven sluit de mogelijkheid van olijfolie of andere plantaardige olie uit. Olie verdampt immers niet of nauwelijks en een coating is in amforen die deze vloeistof vervoeren overbodig. Olijfolie komt voor Oost-Vlaanderen trouwens toch al niet in aanmerking.¹⁹ Pek-coating vindt men wel in wijn- en vissausamforen. Die laatste mogelijkheid lijkt aantrekkelijk. Het (nagenoeg) wegvallen van de Mediterrane vissausaanvoer aan het begin van de 2de eeuw kan voor de regionale productie een stimulans hebben betekend. Er was in het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn geen gebrek aan vis. Handelaren in zout en vissaus frequenteerden het Nehalennia-heiligdom van Colijnsplaat.²⁰ Toch is er een bezwaar, en wel met betrekking tot de afstanden. Voor de vissaus kan men de vis desnoods hebben betrokken van de oevers van de Oosterschelde, maar dan toch altijd nog minstens 25 km ten noorden van het tegenwoordige Antwerpen; het benodigde zout kwam van de Vlaamse kustvlakte, minstens 50 km ten westen van Gent.²¹ Was het dan nog lonend om scheepsladingen vol *lege* Scheldevallei-amforen vele tientallen kilometers stroomafwaarts te zenden, te vullen en met inhoud te verhandelen? Daar zullen we wel nooit achter komen, maar het bezwaar is niet zomaar weg te wuiven.

En alcoholische dranken? Wijn is, te oordelen naar de afwezigheid van druivenpitten, in het productiegebied van de Scheldevallei-amforen niet gemaakt - althans niet in de Romeinse tijd. Voor wijn op basis van andere vruchtensappen - bijvoorbeeld van kweepeer (*Cydonia oblonga*) - bestaan geen concrete aanwij-

¹⁹ Het belangrijkste oliehoudende zaad in onze streken in de Romeinse tijd is lijnzaad (*Linum usitatissimum*): mededeling O. Brinkkemper, ROB, Amersfoort; verg. BRINKKEMPER O., 1993, p. 54-55, p. 127. Dit is van 22 vindplaatsen in Nederland bekend, o.a. Maastricht-Houtmaas, Oosterhout, Oss-Ussen, Wijk Bij Duurstede-De Horden en Valkenburg-Marktveld (!): resp. KUIJPER W.J., 1984, p. 7, Tabel 1 en Fig. 3: 2 en 3; BUURMAN J., 1990, p. 288 en Table 2; VAN DER SANDEN W.A.B., 1987, p. 88; LANGE A.G., 1990, p. 141; mededeling O. Brinkkemper. In België is het bekend van twee vindplaatsen nl. Tongeren en Aalter: VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P., 1993, p. 191 en fig. 27, 2 en mededeling J. Bastiaens. Over olieproductie van deze grondstof is weinig tot niets bekend.

²⁰ BOGAERS J.E., 1971, p. 40.

²¹ THOEN H., 1987, p. 69-74; 1993; VAN DEN BROEKE P.W., 1986; 1996.

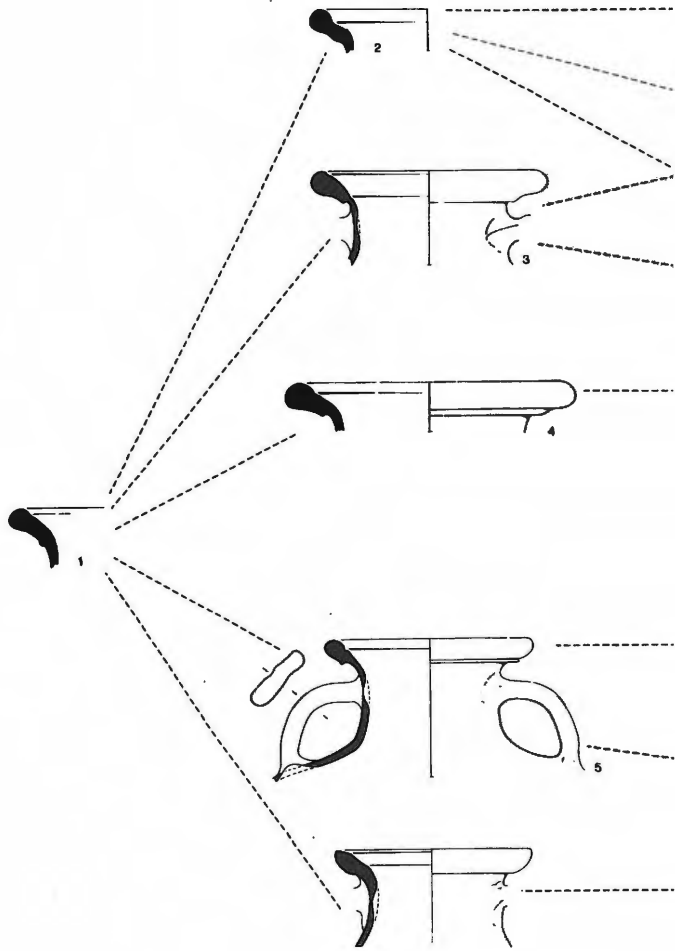
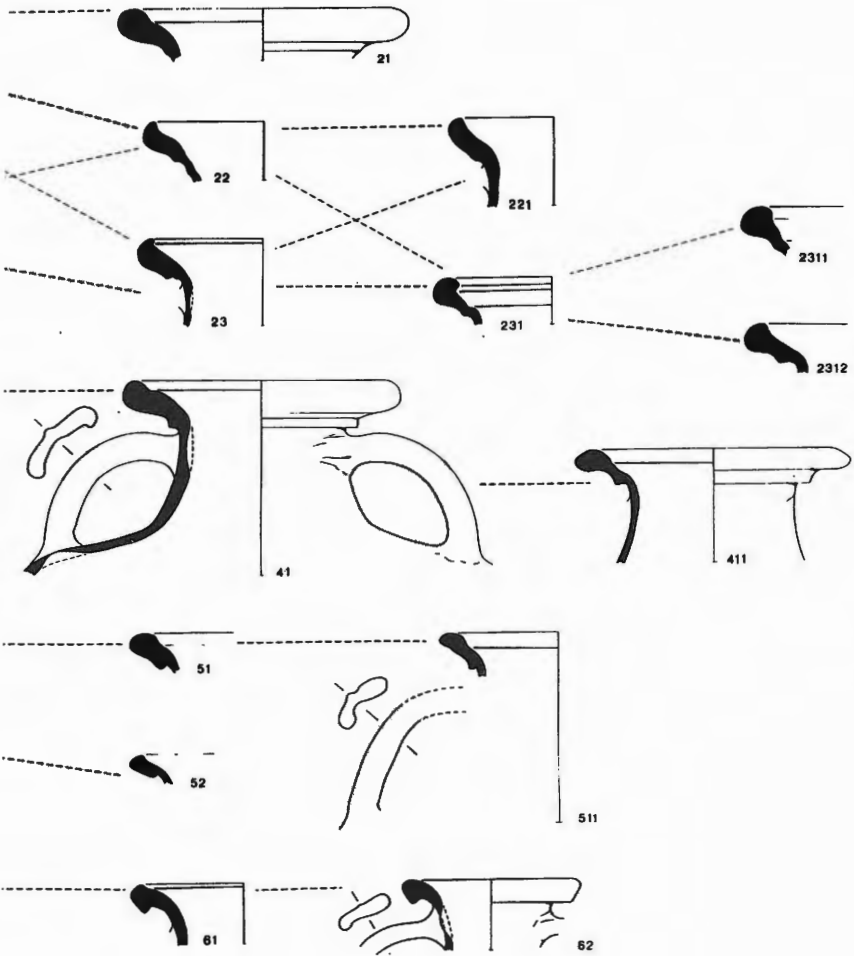

Fig. 9: Valkenburg-Marktveld: Scheldevallei-amforen, Groep 3. Schaal 1:5.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

zingen. Toch kunnen we ook deze mogelijkheid niet zonder meer uitsluiten. Maar de meeste kans maakt bier. Het vermoedelijke productiegebied van de Scheldevallei-amforen maakt deel uit van Zandig Vlaanderen, een voor akkerbouw tamelijk schraal gebied dat zich uitstrekt van Antwerpen tot Brugge, en dat tot vrij onlangs veel biergranen zoals gerst (*Hordeum vulgare*) en haver (*Avena sativa*) opbracht. Gemout graan, bewijs van bierproductie, is in de Romeinse tijd gevonden op enkele plaatsen in *Britannia* en in Bad Dürkheim en wel op basis van emmertarwe (*Triticum dicoccum*) en spelttarwe (*Triticum spelta*).²² Gerst, haver, emmertarwe en spelttarwe komen alle voor in Romeinse vindplaatsen van Zandig-Vlaanderen.²³

Het is in dit verband interessant kennis te nemen van een theorie van de Gentse mediëvist E. Thoen, volgens welke in het graafschap Vlaanderen in zijn vroegste periode (10de-12de eeuw) economische regio's zijn te onderscheiden.²⁴ Iedere regio functioneerde op basis van haar eigen natuurlijke hulpbronnen. Zo wijst E. Thoen bier of "ale" aan als een van de hoofdproducten van het centrale deel van Zandig-Vlaanderen. De sterke opkomst van de Vlaamse steden in de 13de eeuw maakte een eind aan wat E. Thoen het "agrarisch eco-systeem" noemt. Voor ons is de vraag relevant (zij het vooralsnog onbeantwoordbaar): bestond zo'n systeem waar bier in paste ook in de Romeinse tijd?

Bier was in de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk niet onbekend. Inscripties uit Parijs, Metz en Trier spreken van bier (*cervesia*) - of van bierhandelaren (*cervesarii*).²⁵ Volgens Tacitus hadden de Germanen "een drank uit gerst of graan, door gisting omgevormd tot iets dat op wijn lijkt".²⁶ Tacitus had met dit vocht weinig op. Dat gold in het algemeen voor de antieke schrijvers, die immers van huis uit vertrouwd waren met de wijngebieden in het zuiden. In onze streken, waar het klimaat wijnbouw bemoeilijkt, lag dat anders. Hier moet bier het voor de hand liggende roesmiddel zijn geweest. En het was toegankelijk voor de smalle beurs. In het "Prijsedict" van Diocletianus is bier, afhankelijk van het type, twee- tot viermaal zo goedkoop als de eenvoudigste wijn.²⁷ Zoals uit de schrijftafeltjes van *Vindolanda* blijkt, kregen de hulptroepen van het *castellum*

²² VAN ZEIST W., 1991, p. 118-121.

²³ De archeobotanische gegevens werden verstrekt door J. Bastiaens (Universiteit Gent).

²⁴ THOEN E., 1993, p. 273-274.

²⁵ Parijs: *CIL XIII* 10018, 7. - Metz: *CIL XIII* 11360. - Trier: *CIL XIII* 11319; *AE* 1928, 183 nr 41; BINSFELD W., 1972, p. 256-258.

²⁶ Tacitus, *Germania* 23, 1: "*Potui umor ex hordeo aut frumento, in quendam similitudinem vini corruptus*". De vertaling is van de auteurs.

²⁷ *De Pretiis* 2, 10-12: "*vini rustici ital(icum) s(extarius) unum [denariis] octo, cervesiae (sive) cami italicum s. unum [denariis] quatt(u)or, zythi italicum s. unum [denariis] duobus*" (Vertaling: "[prijs van] een eenvoudige wijn, 8 *denarii* per Italische *sextarius*, van bier of *camum* 4, van *zythum* 2 *denarii*"): LAUFFER S., 1971, p. 102, p. 218. Vergelijk ANDRÉ J., 1981, p. 177: "... leur prix très bas (...) montre que (la bière) était le vin des pauvres ...".

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

bier voorgezet en werd het aangevoerd in hoeveelheden (1 *metreta* = 54,7 liter) die doen denken aan amforen, niet aan vaten.²⁸ Volgens een recent ontdekt schrijftafeltje vroeg de *decurio* Masclus aan zijn kampcommandant Cerialis (ca. 100 na Chr.): “Mijn manschappen hebben geen bier; ik verzoek u dat te laten sturen”.²⁹ Gaat het te ver hier bezorgdheid te vermoeden en in gedachten aan te vullen: “anders breken ze de tent af”?

Kijken we aan het slot van dit betoog opnieuw - en vanuit een nieuwe optiek - naar de cirkeldiagram van relatieve frequenties van aangevoerde liters. Daaruit blijkt dat de Scheldevallei-amforen van Valkenburg-Marktveld bijna driemaal zoveel opslagcapaciteit vertegenwoordigen als de wijnamforen van het type Pélichet 47 uit Zuid-Frankrijk. Wat kan dat anders betekenen dan dat de rijkere (bijvoorbeeld de officieren uit het nabije *castellum*) Rhône- en Roussillonwijnen dronken, en dat de minder draagkrachtigen (manschappen en plaatselijke boeren) genoegen moesten nemen met bier?!³⁰

En zo komen amforen, inhoud en maatschappelijke gelaagdheid samen in een hypothese. Hopelijk inspireert deze tot het entameren van wat wij als een wezenlijke opdracht voor de komende decennia zien: het onderzoek naar het zo talrijke gebruiks-aardewerk waarmee we nog zo weinig raad weten. Modieus ogende humbug als “*pilot studies*” en “*peer groups*” kunnen daarbij misschien gemist worden. Maar waar het op aankomt is het stellen van de juiste vragen, het vergaren van informatie, het doorploegen van stoffige depots, taai volharding, en berusting in het tempo waarvan Vondel al wist: “dees langzaamheid past groote zaken”.

Oproep aan de lezers

Dit artikel is bedoeld als een eerste poging om greep te krijgen op een belangrijke groep van regionale amforen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of de hier uitgezette lijnen deugdelijk zijn. Wellicht kunt u als lezer daarbij helpen. Als u beschikt over informatie met betrekking tot de Scheldevallei-amforen (in verband met datering, verspreiding of andere) verzoeken wij u contact op te nemen met een van ons.

²⁸ BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1994, nrs. 182, 14; 186, 11, 23; 190, 6, 9, 20, 23; 482.

²⁹ BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1996, p. 324, regels 13-15: “*cervesam commilitones non habunt (sic!), quam rogó iubeas mitti*”. Vertaling van de auteurs. “Commilitones” moet hier begrepen worden als soldaten.

³⁰ Het is misschien geen toeval dat een kennelijk regionale amfoor uit het 4de-eeuwse *castellum* Alzey resten bevatte van een biermout, op basis van gerst: UNVERZAGT W., 1930, p. 314-315.

H. Thoen
Universiteit Gent
Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa
Blandijnberg 2
B-9000 Gent (België)

R.M. van Dierendonck en J.H. van der Werff
ROB
Kerkstraat 1
NL-3811 CV Amersfoort (Nederland)

Literatuur

ALDRED J., SPREY S. & WASSINK A., 1992. Romeinse bewoningssporen langs de Oude Rijn ten westen van Alphen, *Westerheem*, 41: 158-167.

ALDRED J., 1994. Romeins aardewerk uit de opgraving "Couvee", Alphen aan den Rijn, *Westerheem*, 43: 63-66.

ANDRÉ J., 1981. *L'alimentation et la cuisine à Rome*. Paris.

BAUDOUX J., 1992. Production d'amphores dans l'Est de la Gaule. In: LAUBENHEIMER F. (éd.). *Les amphores en Gaule. Production et circulation. Table ronde internationale, Metz 4-6 octobre 1990*. Paris: 59-67.

BINSFELD W., 1972. Eine Bierverlegerin aus Trier. Zu CIL XIII 450*, *Germania*, 50: 256-258.

BOGAERS J.E., 1971. Nehalennia en de epigrafische gegevens. In: *Deae Nehalenniae. Gids bij de tentoonstelling Nehalennia de Zeeuwse godin*. Middelburg/Leiden: 33-43.

BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1994. *The Vindolanda writing tablets*. London (Tabulae Vindolandenses, II).

BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1996. New writing-tablets from Vindolanda, *Britannia*, 27: 299-328.

BRINKKEMPER O., 1993. *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and the Roman Period. An environmental and palaeoeconomic reconstruction*. Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 24).

BROUWER M., 1986. Het "Romeinse" aardewerk uit het Maasmondgebied. In: VAN TRIERUM M.C. & HENKES H.E. (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van de Rijn, Maas en Schelde*. Rotterdam (Rotterdam Papers, V): 77-90.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

BUURMAN J., 1990. Carbonised Plant Remains and Phosphate Analysis of two Roman Period House Plans with Sunken Byres at Oosterhout, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 40: 285-296.

CASTLE S., 1978. Amphorae from Brockley Hill, 1975, *Britannia*, 9: 383-392.

DRESSEL H., 1899. *Corpus Inscriptionum Latinarum XV, Pars 1*. Berlin.

GROENEWOUDT B.J. & WIEMER R., 1993. Valkenburg-Marktvelde: Analysing the Predictive Potential of Roman Surface Scatters using GIS. In: VAN DIERENDONCK R.M., HALLEWAS D.P. & WAUGH K.E. (eds.), *The Valkenburg Project I: Introduction and Detail Studies*. Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 15): 47-81.

HALLEWAS D.P. & VAN DIERENDONCK R.M., 1993. The Valkenburg-Marktvelde and Valkenburg-the Woerd Excavations, 1985-1988: a Preliminary Report. In: VAN DIERENDONCK R.M., HALLEWAS D.P. & WAUGH K.E. (eds.), *The Valkenburg Project I: Introduction and Detail Studies*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 15): 11-46.

HAALBOS J.K., 1990. *Het grafveld van Nijmegen-Hatert: Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*. Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen, 11).

HAUPT D., 1984. Römischer Töpfereibezirk bei Soller, Kreis Düren. Bericht über eine alte Ausgrabung. In: HAUPT D. (Red.), *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlandes*, 4. Bonn/Köln (Rheinische Ausgrabungen, 23): 391-476.

HOLWERDA J.H., 1923. *Arentsburg. Een Romeinsch militair Vlootstation bij Voorburg*. Leiden.

KUIJPER W.J., 1984. Plantenresten uit Romeins Maastricht, *Archeologie in Limburg*, 21: 3-8.

LANGE A.G., 1990. *De Horden near Wijk bij Duurstede. Plant remains from a native settlement at the Roman frontier: a numerical approach*. Amersfoort (Nederlandse Oudheden 13/Kromme Rijn Projekt 3).

LAUFFER S., 1971. *Diokletians Preisedikt*. Berlin.

LIESEN B., 1994. *Töpfereischutt des 1. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Bereich der Colonia Ulpia Traiana (Schnitt 76/20)*. Köln/Bonn (Xantener Berichte, Grabung-Forschung-Präsentation, 4).

MARTIN-KILCHER S., MAGGETTI M. & GALETTI G., 1987. Fabrikation von Weinamphoren der Form Dressel 2-4 in Augusta Rauricorum (Augst BL), *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte*, 70: 113-132.

PÉLICHET P.E., 1946. A propos des amphores romaines trouvées à Nyon, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 8: 189-209.

ROGGE M. & BRAECKMAN K., 1995. De Gallo-Romeinse en vroeg-middel-eeuwse vondsten uit het Schelde-alluvium te Oudenaarde-Melden, *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7 (Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen, 4): 197-258.

SCHALLMAYER E., 1992. Production d'amphores en Germanie Supérieure? In: LAUBENHEIMER F. (ed.). *Les amphores en Gaule. Production et circulation. Table ronde internationale, Metz 4-6 octobre 1990*. Paris: 71-74.

SYMONDS R.P., 1993. Amphores romano-britanniques. In: *SFECAG. Actes du Congrès de Versailles*: 281-290.

THOEN E., 1993. The count, the countryside and the economic development of the towns in Flanders from the eleventh to the thirteenth century. Some provisional remarks and hypotheses. In: AERTS E., HENAU B., JANSSENS P. & VAN UYTVEN R. (eds.). *Studia oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*. Leuven: 259-278.

THOEN H., 1967. *De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave. Repertorium van de vondsten uit de verzamelingen M. Dewulf (Sint-Niklaas), B. Moens-Lambrechts (Waasmunster), A. Quintelier (Waasmunster), M. Van Cleemput (Waasmunster-Sombeke) en vroeger gepubliceerd materiaal*. Brussel (Oudheidkundige Repertoria, reeks B, 3).

THOEN H., 1975. Het Land van Waas in de Romeinse Tijd. In: D'HANENS J.-P. (red.), *Annalen van het 43^e congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België, Sint-Niklaas-Waas 1974*. Sint-Niklaas: 56-65.

THOEN H., 1987. De Gallo-Romeinse bewoning. In: THOEN H. (red.). *De Romeinen langs de Vlaamse kust*. Brussel: 58-99.

THOEN H., 1993. De zoutproductie in de ijzertijd en de Romeinse periode. In: ROUMEGOUX Y. & TERMOTE J. (red.). *Kemmel - Cassel. De vroegste bewoningsgeschiedenis van de Vlaamse Heuvels*. Kortrijk (Westvlaamse Archaeologica, 9, 2): 56-57.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

UNVERZAGT W., 1930. Römisches Dolium mit Biermaische aus Alzey. In: *Schumacher-Festschrift, zum 70. Geburtstag Karl Schumachers*. Mainz: 314-315.

VAN DEN BROEKE P.W., 1986. Zeezout: een schakel tussen West- en Zuid-Nederland in de IJzertijd en de Romeinse tijd. In: VAN TRIERUM M.C. & HENKES H.E. (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*. Rotterdam (Rotterdam Papers, V): 91-114.

VAN DEN BROEKE P.W., 1996. Turfwinning en zoutwinning langs de Noordzeekust. Een verbond sinds de ijzertijd?, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 5, 2 (themanummer: Turfwinning in Laag Nederland voor 1530): 48-59.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P.(+) *et al.*, 1993. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Veemarkt te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1988, *Archeologie in Vlaanderen*, 3: 127-205.

VAN DER SANDEN W.A.B., 1988. Oss-Ussen: ecologie en economie. In: VAN DER SANDEN W.A.B. & VAN DEN BROEKE P.W. (red.), *Getekend zand: Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem, 31): 81-89.

VAN DER WERFF J.H., 1977-1978. Amphores de tradition punique à Uzita, *Bulletin Antieke Beschaving*, 52-53: 171-200.

VANDIERENDONCK R.M., 1997. Valkenburg-Marktveld: military and civilian occupation in the vicinity of a frontier fort. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE W., VANBEEK B.L., WILLEMS W.J.H. & WYNIA S.L. (eds.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Oxford (Oxbow Monograph, 91): 547-554.

VAN ZEIST W., 1991. Economic aspects. In: VAN ZEIST W., WASYLKOWA K. & BEHRE K.E. (eds.). *Progress in old world palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany*. Rotterdam/Brookfield: 109-130.

Afkortingen

BROB: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

AE: *L'Année épigraphique*.

ROB: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

SFECAG: *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*